

LBRIS

We know
books

ISABELA ELENA SPIREA

**Constantin cel Mare:
între Crucea Puterii
și
Coroana Credinței**

-studiu-

*Cuvânt înainte de preot **Laurențiu Niculescu***

**Făgăraș
2024**

Cuprins

CUVÂNT ÎNAINTE.....	9
INTRODUCERE.....	11
CAPITOLUL 1: FIGURA LUI CONSTANTIN CEL MARE ÎNTRE ISTORIE ȘI LEGENDĂ.....	29
1.1. Contextul istoric și cultural al domniei lui Constantin cel Mare	29
1.2. Perspective istorice și literare despre Constantin cel Mare.....	32
1.2.1. Adevărul epocii constantiniene din perspectiva istoricilor Ch. Diehl, S. Runciman, A. A. Vasiliev, Ch. M. Odahl, P. J. Leithart.....	32
1.2.2. Legende despre Sf. Constantin în literatura română, în baza studiului realizat de Iulian Ștefănescu	67
CAPITOLUL 2: CONSTANTIN CEL MARE ÎN BIOGRAFIA ANTICĂ ȘI HAGIOGRAFIA MEDIEVALĂ	75
2.1. Cadrul conceptual și precizări terminologice.....	75

2.2. <i>Perspective diferite asupra portretului constantinian: Eusebiu din Cezareea, Zosimos și Lactanțiu</i>	77
2.3. <i>Eusebiu din Cezareea și Eftimie de Târnovo.....</i>	84
2.3.1. <i>Vita Constantini – inovație istorică și tradiție literară.....</i>	85
2.3.2 <i>Un studiu comparativ: Eusebiu și Eftimie – diferențe de organizare în prezentarea vieții împăratului Constantin</i>	92
CAPITOLUL 3: SIMBOLISMUL ȘI PUTEREA CRUCII ÎN EPOCA LUI CONSTANTIN CEL MARE	162
3.1. <i>Originea lemnului Sfintei Cruci în textele apocrife - Palia Istorică și importanța ei.....</i>	163
3.2. <i>Un transfer de sens și de simbolism al Crucii cu referiri la perioada constantiniană: de la un simbol al suferinței la un simbol al dreptei credințe</i>	186
CAPITOLUL 4: ECOURILE HAGIOGRAFIEI ȘI ALE BIOGRAFIEI ÎN REALIZAREA, PE TERITORIUL ROMÂNESC, A UNEI IMAGINI COMPLEXE A VIEȚII ÎMPĂRATULUI CONSTANTIN CEL MARE.....	218

4.1. Neagoe Basarab – continuator al tradiției constantiniene prin învățăturile sale.....	218
4.1.1. Neagoe Basarab – conștiința istorică și dubletul conceptual monah – monarh	226
4.1.2. De la regii Vechiului Testament, la Constantin cel Mare, un al treisprezecelea Apostol.....	230
4.2. Încadrarea lui Constantin cel Mare în galeria modelelor de conducători prezentate în „oglinzi ale principilor”	246
4.3. Cronografele românești ale lui Moxa și Danovici – istorisiri despre Constantin.....	249
4.4. Viețile Sfinților: Constantin cel Mare ca sfânt sub simbolul și puterea Crucii	258
4.5. Predicile – oglinzi în literatura română pentru portretul Împăratului întocmai cu Apostolii: Antim Ivireanul, Dosoftei și Varlaam – realizatori ai portretului lui Constantin.....	263
CONSIDERAȚII FINALE ȘI DIRECȚII VIITOARE DE CERCETARE	285
Bibliografie.....	291

FIGURA LUI CONSTANTIN CEL MARE ÎNTRE ISTORIE ȘI LEGENDĂ

„Comparat cu Alexandru cel Mare, cu Scipio Africanul, cu Caesar, Cu Traian și cu «Împărații cei buni» nu numai de către istoricii creștini, dar și de cei păgâni, Constantin trebuie plasat printre cei mai celebri bărbați ai antichității. Chiar dacă unii nu-l agreează ca figură istorică și nu aprobă politica lui, Constantin trebuie judecat ca unul dintre cei mai mari conducători politici și militari și una dintre cele mai influente figuri religioase și culturale din istoria omenirii. Orice depreciere nu va reuși să fie corectă în raport cu contextul istoric al epocii lui și nici nu va reuși să explice solidaritatea moștenirii sale” (Odahl, 2006, p. 252).

1.1. Contextul istoric și cultural al domniei lui Constantin cel Mare

Constantin cel Mare, împăratul ilir, rămâne o figură istorică importantă, care a fost subiectul multor discuții și analize în decursul timpului. În prezent, prin intermediul documentelor și al surselor istorice, se pot reconstitui evenimente și fapte ale acestui conducător roman controversat, cu un impact major asupra istoriei și culturii antice. Este important să subliniem faptul că figura lui Constantin cel Mare reprezintă un subiect de cercetare complex și interdisciplinar, care implică studii istorice, culturale, religioase și lite-

rare. În acest sens, sursele istorice trebuie analizate cu atenție, pentru a obține o imagine cât mai clară și obiectivă asupra personalității și influenței sale.

Pentru început, mi-am propus în această lucrare, să menționez câteva aspecte importante despre viața împăratului Constantin cel Mare și despre felul în care acesta a deschis perspectiva unei lumi noi, cu o nouă orientare religioasă. Prin urmare, cine a fost Constantin, supranumit „cel Mare”? Este el îndreptățit să poarte acest apelativ? În ce condiții istorice a reușit să reorganizeze un întreg imperiu care dădea semne de instabilitate politică și socială, deci devenea vulnerabil, mai ales că existau contradicții între armată și Senat? Era necesară o astfel de înnoire în ceea ce privește instituțiile Imperiului mai ales că, din punct de vedere al organizării, în anul 310, acesta era condus de 5 împărați: Galerius (305-311), Maxentius (306-312), Constantin I cel Mare (307-337), Licinius (308-324), Maximinus Daia (310-313)? Printre cei cinci, după cum se observă, se afla și Constantin, fiul lui Constantius Chlorus și al Elenei. Născut în orașul Naissus, din Moesia Superior, în jurul anului 274, ilirul devine acel conducător capabil să scoată Imperiul Roman din criza în care acesta se afunda, atât pe coordonate politice, cât și militare și economice.

Ne aflăm în perioada în care Imperiul se reorganizează în tetraihii conduse de Augustii ajutați de Cezari. Tânărul Constantin își începe ascensiunea sa către guvernare. În prima tetrahie îi regăsim, ca Cezari, pe Gaius Galerius Maximianus, adoptat de Dioclețian ca Caesar Jovius, al jumătății de Răsărit, cu Sol patron divin. Pentru partea de Apus, adoptat de Maximian și numit Caesar Herculus, cu Marte (Mars), patron divin, îl regăsim pe Marcus Flavius Valerius Constan-

tius, tatăl lui Constantin. Cei doi Auguști, Gaius Aurelius Valerius Diocletianus – cu Jupiter protector al jumătății de Răsărit și Marcus Aurelius Valerius Maximianus, cu Herculus părinte și protector, au condus inițial Imperiul prin sistemul de conducere în doi, numit diarhie. Ulterior, după cum am arătat mai sus, fiecare și-a luat un „ajutor” transformând astfel diarhia în tetrarhie. Politica dusă de Augustul Dioclețian, cu sprijinul lui Galerius, conturează începerea persecuțiilor care vor avea ca scop eliminarea creștinilor. Această politică s-a concretizat într-un edict considerat începutul mării persecuții către Biserica Creștină. Fac aici precizarea că acest edict, așa cum susțin istoricii Lactantius și Eusebiu din Cezareea, cerea ca bisericile creștinilor să fie distruse prin ardere, iar aceștia să fie lipsiți de drepturi, de ranguri, de demnități, ba mai mult, putând fi torturați pentru credința lor.

Abdicarea simultană a lui Dioclețian și a lui Maximian, deci a celor doi auguști, și înălțarea la rangul principal a lui Galerius și a lui Constantius Chlorus, tatăl lui Constantin, va deschide drumul către ascensiunea viitorului împărat ilir. Valorificarea izvoarelor istorice a adus în atenția mea informații atât despre înăsprirea presiunilor și persecuțiilor augustului Galerius asupra creștinilor, cât și despre încercările acestuia de a-i elimina de pe scena politică atât pe Constantius, cât și pe fiul acestuia, Constantin (Odahl, 2006, p. 82). În 306, după moartea lui Constantius, armata îl „urcă” pe tânărul ilir direct la rangul de August. Galerius își dă seama de rocada nedreaptă prin promovarea lui Flavius Severus la rangul de August și numirea lui Constantin ca Cezar al Apusului. Se pare că, în această perioadă tulbură de organizări și reorganizări tetrarhice, Constantin se identifică cu creștinii persecutați, în timp ce Galerius adoptă măsuri drastice împotriva creștinismului în formare. Instaurarea ca August

a lui Constantin este determinată de momente cheie și anume: excluderea lui Maxentius, fiul lui Maximinus, de către Galerius din tetrarhie, fapt ce va conduce la încercarea lui Maxentius de a realiza o pentarhie. Ulterior, același Maxentius își recunoaște tatăl ca august și, în 307, îl ucide pe Severus.

Maximian îl avansează pe Constantin la rangul de August. Cu toate acestea, la nivelul tetrarhiei au loc dese schimbări, cu tensiuni politice între cezari și auguști. Curând, se echilibrează raporturile de putere, astfel încât, la nivel tetrarhic, Licinius, Galerius, Maximinus Daia și Constantin păreau a fi patru împărați egali în autoritate în patru coordonate ale Imperiului, aspect ce reprezenta distrugerea sistemului de conducere conceput de Dioclețian (Odahl, 2006, p. 95).

1.2. Perspective istorice și literare despre Constantin cel Mare

1.2.1. Adevărul epocii constantiniene din perspectiva istoricilor Ch. Diehl, S. Runciman, A. A. Vasiliev, Ch. M. Odahl, P. J. Leithart

Adevărul epocii constantiniene în istoria bizantină poate fi privit din mai multe perspective, în funcție de autorul care abordează subiectul. Consider relevant să aduc în discuție opiniile a trei dintre autorii menționați în subtitlu – A. A. Vasiliev, Ch. Diehl, și S. Runciman – cu privire la adevărul epocii constantiniene, bazându-mă pe lucrările lor fundamentale despre istoria bizantină. Alegerea celor trei autori se justifică prin expertiza, renumele și contribuțiile lor semnificative în domeniul studiilor bizantine. Prin combinarea

perspectivelor diferite și inovative de abordare, se poate obține o viziune mai completă, echilibrată și nuanțată asupra epocii care se dorește a fi discutată în prezenta lucrare. Acest ansamblu permite explorarea temei din diverse unghiuri, cum ar fi contextul istoric, cultural și politic, oferind o înțelegere profundă și complexă a adevărului epocii constantiniene în istoria bizantină.

Primul dintre cei trei istorici aduși în discuție este Ch. Diehl (1844-1905), un bizantinolog cu un interes special pentru arte. El a scris o serie de lucrări importante despre artele bizantine, inclusiv „L'art byzantin” (1904), în care a prezentat o imagine detaliată a artei și arhitecturii din perioada bizantină. În această lucrare, perioada constantiniană este proiectată ca fiind una de mare creativitate și cultură, marcată de o explozie de arte și înflorire arhitecturală. În „Figuri bizantine”, istoricul aduce în discuție mutarea capitalei imperiului la Constantinopol din motive strategice, atât din punct de vedere militar cât și economic, prezentând totodată faptul că aniversarea acesteia era asociată cu o sărbătoare religioasă. Această mutare a capitalei a căpătat și un simbol important – schimbarea realizându-se nu doar în ceea ce reprezenta amplasarea, ci și puterea imperială printr-o „nouă concepție a puterii suveranului”. Constantin devenea astfel un împărat de drept divin, „ales și inspirat de Dumnezeu și bucurându-se de o autoritate absolută; persoana lui era considerată sacră și la fel tot ce era în jurul lui, tot ce făcea, primea același epitet” (Diehl, 1969, p. 22). În cadrul ceremoniilor, observăm faptul că alegerea vestimentației fastuoase a lui Constantin nu este altceva decât o reitereare a puterii imperiale, dar mai ales o referință a puterii divine pe care acesta o capătă o dată cu victoria creștinismului. Aceasta victorie îi reconfigurează însuși rolul în stat – el

devenind asemeni unui misionar, ce are datoria de a „răspândi credința, de a o apăra împotriva tuturor dușmanilor și desigur, aceea de a proteja Biserica” (Diehl, 1969, pp. 22-23)¹¹. Este subliniat rolul important al Bisericii Creștine în sprijinirea și promovarea artei bizantine, precum și importanța Conciliului de la Niceea în formarea unei identități culturale și religioase comune pentru Imperiul Bizantin. Cu toate că Biserica deținea un rol esențial, Constantin „avuse grijă să dea guvernării imperiale dreptul de a interveni în toate problemele ecleziastice și îi asigurase mijlocul de a governa în mod despotice [Biserica]” (Diehl, 1969, p. 56). Perioada constantiniană a fost caracterizată de dezvoltarea unui nou stil arhitectural, cunoscut sub numele de „bizantin”, fapt care avea să influențeze profund arhitectura europeană, jucând, totodată, un rol fundamental în formarea artei medievale europene. Ch. Diehl a subliniat și importanța iconografiei bizantine în perioada constantiniană, argumentând că aceasta a avut un impact semnificativ asupra artei și culturii bizantine și a contribuit la formarea unei identități culturale și religioase comune.

Un alt punct de vedere ne este oferit de A. A. Vasiliev (1867-1953), unul dintre istoricii reprezentativi ai secolului XX. Cunoscând istoria Imperiului Bizantin, a prezentat o imagine detaliată a perioadei constantiniene, arătând cum aceasta a marcat un moment important în evoluția politică, culturală și religioasă a Imperiului. În lucrarea sa, „Istoria

¹¹ Este transpusă aici o informație importantă și anume faptul că împăratul face daruri Bisericii, motiv pentru care aceasta și acceptă supravegherea sa și intervenția lui Constantin în tot ceea ce ținea de problemele ecleziastice. Ch. Diehl concluzionează în urma acestei observații faptul că religia creștină devine astfel o „adevărată religie de stat”.

Imperiului Bizantin”, subliniază importanța domniei constantiniene și schimbările care au avut loc și care au interferat, dând naștere unei noi culturi – cultura bizantină. Autorul aduce în atenția cititorilor nașterea creștinismului și influența acestuia în transformarea Imperiului Roman, dintr-un imperiu păgân, într-unul creștin, într-un mers aparent firesc.

Se vorbește însă despre intrarea „într-o eră în care trecutul era contrazis, iar uneori complet negat” (Vasiliev, 2010, p. 89). Este considerată importantă implicarea împăratului Constantin cel Mare într-un moment în care lumea acelei perioade nu mai era satisfăcută de elementul religios păgân. Cercetătorul bizantinolog adaugă în lucrarea sa precizări în legătură cu evenimentele importante din viața ilirului: nașterea într-o familie iliră, mama Elena – cu precizarea că era creștină și că, ulterior, va deveni Sfânta Elena –, pelerinajul acesteia în Palestina. Se face, de altfel, precizarea conform căreia aflarea Sfintei Cruci (conform tradiției) se datorează tot împărătesei. Tetrarhiile din perioada constantiniană și schimbările care au condus la necesitatea ca Imperiul să aibă un conducător unic sunt și ele precizate: după moartea lui Licinius, în 324 d.Hr., ilirul „a devenit singurul conducător al Imperiului Roman” (Vasiliev, 2010, p. 90). Împăratul Constantin menține conducerea tetrarhică. Afirmația se susține în baza argumentelor regăsite la Ch. M. Odahl, autor menționat de către traducătorul lucrării lui A. A. Vasiliev.

Problematika convertirii lui Constantin cel Mare este adusă în prim plan, făcându-se apel la o serie de întrebări care îndeamnă la descoperirea cauzelor care au stat ca motivație pentru convertirea împăratului. Am remarcat diferența de perspective, proiectată de A. A. Vasiliev prin diferenți autori pe care îi aduce în discuție. Două nume importante se

pot regăsi aici – Eusebiu și Zosimos, un creștin și un păgân – , două condeie care au realizat portrete constantiniene total opuse și care au dat de gândit oamenilor, în legătură cu hotărârile și cu comportamentul împăratului. Într-o analiză ce încearcă să aducă lumină asupra portretului constantinian, se prefigurează faptul că, de cele mai multe ori, când aducem în discuție personalități importante din istorie, oamenii fie au așteptări nerealiste, fie privesc cu scepticism cele mai mărunte lucruri (Vasiliev, 2010, p. 91).

Prin urmare, nume importante sunt aduse în discuție și anume: cele ale istoricului francez Boissier (cu „Sfârșitul păgânismului”), istoricului german Jacob Burckhardt (cu „Epoca lui Constantin cel Mare”), teologului german Adolf von Harnack (cu „Misiunea și răspândirea creștinismului în primele trei secole”), cercetătorilor P. Batiffol și J. Maurice, Henry Grégoire și A. Piganiol. Aceștia interpretează sursele istorice ale lui Eusebiu și Zosimos, în încercarea de a oferi un răspuns asupra motivului care a stat la baza alegerii lui Constantin de a se converti la creștinism.

A. A.Vasiliev face precizarea, care circulă și în prezent, că împăratul Constantin s-a convertit în mod real la creștinism nu după victoria asupra lui Maxențiu din anul 312, ci în ultimul an al vieții. Exprimarea bizantinologului este că „ilirul a îmbrățișat religia” [creștină – n. trad.] în anul morții sale”. Este adevărat că împăratul, pe tot parcursul domniei sale, a rămas „pontifex maximus”, acest aspect fiind însă reconsiderat de către istorici, dar și de fețele bisericești, menționându-se faptul că un conducător al unui imperiu nu ar fi putut renunța la acest titlu fără urmări în ceea ce privește organizarea și conducerea statală. De asemenea, A. A. Vasiliev vorbește și despre un Constantin care preia din familia sa credința mitraică – în Sol Invictus, un simbol pe care, de-

a lungul domniei, împăratul îl redirecționează și-l transformă într-un simbol creștin – soarele fiind asociat cu În-suși Dumnezeu.

Se pune astăzi la îndoială convingerea lui Constantin cel Mare cu privire la creștinism, aspect menționat și de către A. A. Vasiliev în lucrarea sa în care se afirmă că împăratul „a înțeles că în viitor creștinismul ar putea fi elementul principal de unificare a raselor imperiului” (Vasiliev, 2010, p. 95). A îmbrățișat Constantin credința creștină din motive politice sau dintr-o înclinație autentică spre spiritualitate? Adolf Harnack este cel care cercetează dispunerea creștinismului pe regiunile Imperiului Roman, ajungând la concluzia că reprezenta o minoritate. Devine astfel general acceptat că, pentru împărat, un om de stat cu dorința de a înfăptui lucruri mărețe, nu ar fi fost o alegere înțeleaptă să își bazeze planurile politice pe „zecimea aceasta de populație care, în același timp, nu participa la viața politică” (Vasiliev, 2010, p. 93).

De-a lungul timpului, convertirea la creștinism a lui Constantin a fost pusă în legătură cu momentul apariției pe cer a semnelor Sfintei Cruci, înainte de bătălia pe care împăratul o avea de purtat cu Maxentius și că această întâmplare menționată atât în textele literare, cât și în cele istorice și religioase, a dat naștere la numeroase întrebări și dezbateri. A. A. Vasiliev îi menționează pe Lactantius și pe Eusebiu din Cezareea. Dacă primul, în lucrarea „Despre moartea persecutorilor”, nu menționează viziunea lui Constantin, cel de-al doilea, în „Istoria bisericească”, dar și în „Viața lui Constantin”, face referire la arătarea semnelor Sfintei Cruci pe cer. Preluând informațiile eusebiene, sunt consemnate momentele de după viziune și anume: apariția lui Hristos în visul lui

Constantin și porunca dată acestuia, schița labarum-ului și confecționarea steagurilor cu semnul Crucii.

Se poate observa precizarea făcută de bizantinolog – aceea că „aluzia cu privire la teofanie și la armatele mărșăluind în cer, care au fost trimise de Dumnezeu ca să-l ajute pe Constantin în luptă, poate fi întâlnită și în lucrările altor scriitori” (Vasiliev, 2010, pp. 95-96). Se afirmă și imposibilitatea unei evaluări corecte, unii scriitori „deplasând”, în timp, informațiile despre această minune.

Subcapitolul „Așa-numitul Edict de la Mediolanum” debutează cu precizarea că Galerius, în 311, este cel care semnează documentul prin care creștinilor li se dă voie să se roage la Dumnezeu fără a încălca ordinea statală. Ulterior, este precizată întâlnirea de la Mediolanum dintre Constantin și Licinius, finalizată cu un document important despre care vorbește și Eusebiu din Cezareea în „Istoria Bisericească”.

A. A. Vasiliev adaugă ceea ce conținea acest edict: - creștinilor și adepților altor religii li se acorda libertatea de practicare a credinței dorite, măsurile opresive erau declarate nule, bisericile și clădirile confiscate de la creștini se restituiau acestora. Se face și o precizare interesantă pentru lucrarea de față și anume că O. Seeck, un istoric german, în 1891, avansează teoria conform căreia „nu a existat niciun Edict de la Mediolanum” (Vasiliev, 2010, p. 96). Bizantinologul completează cu afirmația că istoricii confirmă existența unui document promulgat în 313, la Mediolanum, de către cei doi cezari, dar că acesta ar fi o scrisoare trimisă în Răsărit guvernatorilor provinciilor.

De asemenea, o altă precizare importantă este făcută – aceea că nu se poate vorbi despre un triumf al creștinismului în timpul domniei constantiniene, dar se poate afirma,

într-un mod obiectiv, faptul că împăratul Constantin a pus creștinismul „sub protecția statului” (Vasiliev, 2010, p. 97).

Într-adevăr, domnia constantiniană aduce siguranță și stabilitate creștinismului timpuriu, aspect subliniat nu numai de A. A. Vasiliev, ci și de alți istorici care consideră momentul „Mediolanum” un moment de o importanță majoră pentru istoria religiei creștine, religie care devine egala păgânismului. Cunoscut și sub numele de Edictul de la Milano sau Edictul Mediolanum, acest eveniment a reprezentat, fără îndoială, un moment crucial în istoria Imperiului Roman, dar și a creștinismului. A avut loc în anul 313 d.Hr., când împărații Constantin cel Mare și Licinius au emis un document prin intermediul căruia se garanta libertatea religioasă și legalizarea creștinismului în întregul imperiu. Momentul a fost analizat și dezbătut de numeroși istorici și cercetători, de-a lungul timpului. Câteva exemple de istorici care au analizat și dezbătut Momentul Mediolanum includ: Eusebiu din Cezareea (c. 260 - c. 339) ; Lactantius (c. 250 - c. 325); Jacob Burckhardt (1818-1897); Peter Brown (n. 1935); Timothy D. Barnes (n. 1942).

Semnificația istorică și consecințele pe termen îndelungat ale momentului Mediolanum asupra religiei creștine și Imperiului Roman au fost dezbătute de istoricii mai sus menționați. O parte din temele abordate se referă la:

- motivele care i-au determinat pe Constantin și pe Licinius să emită edictul;
- urmările Edictului de la Milano asupra dezvoltării creștinismului în Imperiul Roman;
- relația dintre Biserică și stat în urma Edictului de la Milano.

Prin analiza Momentului Mediolanum, istoricii s-au îndreptat către o înțelegere mai profundă și mai nuanțată a